

תוכן העניינים

כרך שני

353	הגדרת ספרות השבחים השבתאית	זאב גריס
365	שבתאותו של ספר 'חמדת ימים': התבוננות מחודשת	משה פוגל
423	המרת דת והבראיזם במאה השבע עשרה באירופה: עיון בדמותו של יוהן קמפר מאופסלה הוא משה בן אהרון כהן מקרקוב	שפרה אסולין
471	'ספר דברי האדון' ליעקב פראנק: אוטומיתוגרפיה מיסטית, ניהיליזם דתי וחזון החירות המשיחי כריאליזציה של מיתוס ומטפורה	רחל אליאור
549	רשימת המחברים	
551	רשימה ביבליוגרפית	
581	מפתח	

החלק האנגלי

Elisheva Carlebach	The Sabbatian Posture of German Jewry	1*
Jacob J. Schachter	Motivations for Radical Anti-Sabbatianism: The Case of Ḥakham Zevi Ashkenazi	31*
Michał Galas	Sabbatianism in the Seventeenth-Century Polish-Lithuanian Commonwealth: A Review of the Sources	51*
Hillel Levine	'Should Napoleon Be Victorious...': Politics and Spirituality in Early Modern Jewish Messianism	65*
David Biale	Shabbtai Zvi and the Seductions of Jewish Orientalism	85*
	English Abstracts of the Hebrew Articles	111*

'ספר דברי האדון' ליעקב פראנק: אוטומיתוגרפיה מיסטית, ניהיליזם דתי וחזון החירות המשיחי כריאליזציה של מיתוס ומטפורה

רחל אליאור

לזכרה של פניה שלום
מתרגמת אמיצה ונשכחת

אריק רוברטסון דודס, חוקר תרבות יוון העתיקה, מציין בפתח ספרו *The Greeks and the Irrational* (1951), שכל תרבות מבוססת על בושה, אשמה ופחד. על פי קנה מידה זה, יעקב פראנק (1791–1726) לא היה בן תרבות: הוא היה אדם חסר בושה, נטול אשמה ונעדר פחד יותר מכל אדם אחר שהמסורת היהודית הכתובה שהגיעה לידינו שמרה עדות על אודותיו. מאחר שסייגים אלה לא חלו עליו, האוטומיתוגרפיה שלו, הידועה בשם 'דברי האדון', היא עדות ראשונה במעלה על גלגוליה הקיצוניים של המחשבה המיתית והמיסטית החוצה גבולות ועל מעבריה הלא צפויים מעולם המחשבה לעולם המעשה.¹

1 על קורותיו של יעקב פראנק ועל 'דברי האדון', ראו: H. Graetz, *Frank und die Frankisten: Eine Sektengeschichte*, Breslau 1868; A. Kraushar, *Frank i Frankiści Polscy, 1726-1816*, I-II, Kraków 1895. על התרגומים לעברית של ספר זה ושל סעיפי 'דברי האדון' הכלולים בו, ראו להלן עמ' 473 והערה 6. תעודות היסטוריות וסקירה על הפראנקיזם, ראו: א"י ברור, גליציה ויהודיה: מחקרים בתולדות גליציה במאה השמונה עשרה, ירושלים תשכ"ה (להלן: ברור), עמ' 197–275 (נדפס לראשונה: השלח, לג, לה [1918, 1921]). עדויות היסטוריות על יעקב פראנק מזויות הראייה של הקהילה היהודית במאה השמונה עשרה, ראו: יעקב עמדין, ספר שמוש, אמשטרדם [אלטונה] תקי"ח–תקכ"ב (ד.צ. ירושלים תשל"ה). סקירה ביקורתית מפורטת של המקורות השונים ותיאור המאורעות, ראו: מ' בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, א–ב, תל-אביב תרצ"ד–תרצ"ה (להלן: בלבן); נ"מ גלבר, 'שלוש תעודות לתולדות התנועה הפראנקית בפולין', ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 326–332 (להלן: גלבר). תיעוד היסטורי של התקופה בויקה למאבק הקהילות בשבתאות ובפראנקיזם, ראו: פנקס ועד ארבע ארצות, בעריכת 'היילפרין, ירושלים תש"ה (להלן: פנקס ועד ארבע ארצות); פנקס ועד ארבע ארצות, כרך ראשון: שמ"א–תקנ"ב, מהדורה שנייה מותקנת בידי 'ברטל, ירושלים תש"ן, עמ' 428–514, 432. סיכום הנתונים ההיסטוריים, ראו: ג' שלום, 'פראנק, יעקב והפראנקיזם', האנציקלופדיה העברית, כח, טורים 309–316; G. Scholem, 'Frank, Jacob', *Frankism*, 316–309; *Encyclopaedia Judaica*, 7 (1971), cols. 55-71; reprinted in: idem, *Kabbalah*, Jerusalem 1974, pp. 287-309. לעדכון הנתונים ההיסטוריים מזויות ראייה פראנקיסטית, ראו: הכרוניקה: תעודה לתולדות יעקב פראנק ותנועתו, מהדורת ה' לזין (מהדורה ביקורתית של כתב היד הפולני בצירוף תרגום לעברית, מבוא והערות), ירושלים תשמ"ד (להלן: הכרוניקה). לעדכון מזויות ראייה של ההיסטוריה הפולנית, ראו: J. Doktor, 'Jakub Frank: A Jewish Heresiarch and his Messianic Doctrine', *Acta Poloniae Historica*, 76 (1997), pp. 53-74, esp. 55-57

[החלום ושרבו: התנועה השבתאית ושלוחותיה, א–ב (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, טז–יז), תשס"א]

בחיבור מית'ביוגרפי זה, שנכתב בשלהי המאה השמונה עשרה בברין שבמורביה ובאופןך שבגרמניה, רשמו מאמיניו של פראנק את דבריו כנתינתם, ללא צנזורה ועיבוד וללא סייגים וביקורת. ביטוי נטול עכבות זה, המתייחס לזיכרונות, חלומות, סיפורים, אגדות, תורות ומיתוסים, הטבועים כולם בחותם אישי מובהק, נבע מן העובדה שאת החיבור כתבו אנשי המחנה הפראנקיסטי עבור בני החבורה וממשיכי דרכם. שבתאים פראנקיסטים אלה, שכינו עצמם 'מאמינים', ביקשו לנצור את זכרו של המנהיג הנערץ, שהפך מיתוס מיסטי על עולם נגאל למציאות מוחשית בעולמה של החבורה, ושמררו את החיבור המנציח את קולו כמספר בעל חזון וכמייסד תנועה כריזמטי. כתבי היד של חיבור זה הועתקו ונשמרו ברשותם הבלעדית.

יעקב פראנק נולד למשפחה שבתאית בקורולובקה שבפודוליה, גדל בצ'רנוביץ, בסניאטין ובבוקרשט, נדד בבלקן ובתורכיה, שם היה בקשר הדוק עם חוגי הדונמה בסלונקי, וחי בגליציה, בפולין, במורביה ובגרמניה. סיפוריו, זיכרונותיו וחלומותיו נאמרו ככל הנראה בתערובת של עברית, יידיש ולדינו, נכתבו בעברית, ואחר כך תורגמו לפולנית מכתב היד העברי, מאחר שבני ה'מאמינים', בני הדור השני, כבר לא ידעו לקרוא בשפת אבותיהם בסוף המאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה.²

כתב היד המקורי של 'ספר דברי האדון' או העתקות שלו לא הגיעו לידינו אלא רק כמה נוסחים שלו בשפה הפולנית. בספרייה היאגלונית בקרקוב מצויים שני כתבי יד פראנקיסטיים של החיבור, הקרוי בפולנית *Księga Słów Pańskich*: כ"י 6968, שכותרתו '*Zbiór Słów Pańskich w Br ünnie mówionych*' (אוסף דברי האדון שנאמרו בברין), ובו 756 סעיפים ב-927 עמודים; כ"י 6969 בשני כרכים: בכרך הראשון 1069 סעיפים, 756 מתוכם זהים לאלה שבכ"י 6968, ובכרך השני, הפותח בסעיף 1065, 253 סעיפים.³

2 הנחה זו מבוססת על דבריהם של ברור, שלום ושמרוק. לדעת ברור, 'הספרים שנכתבו על ידי מעריציו הראשונים של פראנק מפיו [...] שקרויהאאר בספרו מביא קטעים מתוכם – נשתמרו בלשון הפולנית, אבל בלי ספק נכתבו מתחילה עברית בסגנון המכתבים האדומים' (עמ' 275). גם שלום טען ש'ספר דברי האדון' נכתב בעברית ותורגם לפולנית וצוטט בעברית בידי הפראנקיסטים שחיו בפראג (קבלה, שם, עמ' 305). לדעת חנא שמרוק, שחקר את נוסחיו הפולניים של 'דברי האדון', פראנק דיבר ביידיש, דבריו נכתבו בעברית ולבסוף תורגמו לפולנית עבור ילדי המאמינים שלא ידעו עברית. ראו: ח' שמרוק, "ספר דברי האדון" של יעקב פראנק – גלגוליו מידיש לפולנית, גלעד – מאסף לתולדות יהדות פולין, יד (תשנ"ה), עמ' כג–לו (נדפס לאחורונה בתוך: הנ"ל, הקריאה לנביא: מחקרי היסטוריה וספרות, עורך ' ברטל, ירושלים תש"ס, עמ' 87–100); C. Shmer uk, 'Księga Słów Pana, ;100–87' יידיש הייתה שפת דיבור ולא שפת כתיבה, ודומה שעדויות מקבילות מן המאה השמונה עשרה מלמדות שהדרשן או הדובר היה פונה ביידיש למאזיניו, אולם העלה דבריו על הכתב בעברית. כשיש תרגומים ליידיש בראשית המאה התשע עשרה, כמו 'שבחי הבעש"ט' וסיפורי רב נחמן, הם מתורגמים ממקור נדפס בעברית ומכוונים לשכבות לא משכילות. כשדב בער בן רש"ז כתב ביידיש את 'פוקח עורים', הוא ציין שהוא כותב במיוחד לנשים ובורים. על השפות שידע פראנק, ראו נספח א.

3 תיאור מפורט של כתבי היד מצוי בקטלוג הספרייה היאגלונית: *Inwentarz rękopisów Biblioteki*

כתבי יד אלה ראו אור בוורשה בשנת 1997 במהדורה שערך יאן דוקטור.⁴ בספרייה בלובלין מצוי כתב יד שדוקטור צירף חלקים ממנו למהדורתו.⁵ קטעים רבים מכמה כתבי יד פולניים של 'דברי האדון' כלולים בספרו של אלכסנדר קרויזאהאר, 'פראנק ועדתו', שנכתב בפולנית וראה אור ב־1895 בקרקוב בשני כרכים. הספר מבוסס על מקורות קתוליים, תיעוד כנסייתי וחיבורים פראנקיסטיים. בתוך זמן קצר תורגם לעברית הכרך הראשון של ספר זה וראה אור בוורשה בשנת תרנ"ו.⁶ לדברי חנא שמרוק, חוקר ספרות יהודי פולין ולשונוניתיהם, הציטוטים המובאים מ'דברי האדון' בספרו של קרויזאהאר הם חלקיים, מקריים ולעיתים קרובות מעידים על עיבוד ושינוי סגנוני מלשון המקור.⁷ על פי כתבי היד שהשתמש בהם קרויזאהאר מנה 'דברי האדון' כ־2300 סעיפים. אולם כתבי יד אלה אבדו במלחמת העולם השנייה, ואלה שנותרו אינם שלמים ויש בהם רק 1319 סעיפים.

Jagiellońskiej No 6001-7000, II, ed. A. Jabrzykowska, Kraków 1969, p. 265f f.

Księga Słów Pańskich: ezoteryczne wykłady Jakuba Franka, I-II, ed. J. Doktor, Warsaw 1997

4 על כתב יד לובלין, ראו בנספח ב.

5 נוסח עברי של הכרך הראשון, ראו: א' קרויזאהאר, פראנק ועדתו, תרגום: נ' סוקולוב, ורשה תרנ"ו

6 (1895). המתרגם הוסיף מקורות עבריים בני התקופה והערות חשובות. בספריית גרשם שלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נמצא עותק של הספר (מספרו 85431), כנראה יחידאי, ובו גיליון אחד בן 16 עמודים של הכרך השני בתרגומו של סוקולוב. גיליון זה נמצא אחרי עמוד 287 של הכרך הראשון ומקדים אותו שער שכתוב עליו 'כרך שני, 1896, ורשה תרנ"ו'. מול דף השער הפנימי של הספר רשום בכתב ידו של שלום: 'הוא טופס יחיד במינו כי נמצא בו הגיליון הראשון של הכרך השני שמעולם לא יצא לאור, כי העבודה נפסקה בגלל המרת המחבר אחרי צאת כרך א'. לא מצאתי מי שיוכיר מציאותו של המשך זה. קניתי בברלין אצל פופלאווער בשנת 1922'. ציטוטים של עמודים 1-16 מן הכרך השני של ספרו של קרויזאהאר הם לפי העותק הזה, אלא אם כן צוין אחרת. בשנת 1930 תרגמה הדסה גולדגרט מפולנית לגרמנית את כל הציטוטים מ'דברי האדון' (סעיפים 69-2192) המצויים בספרו של קרויזאהאר, ותרגום זה הוא הנוכח במחקריו של שלום על התנועה הפראנקיסטית. מחברות התרגום שמורות במחלקה לכתבי יד בבית הספרים; מספרן בארכיון גרשם שלום הוא 162ב. בשנות הארבעים תרגם חיים וירשובסקי ליקוטים מדברי יעקב פראנק, כנראה מספרו של קרויזאהאר. בשנת 1948 עמד תרגום זה לראות אור בספר בשם 'חמישה קונטרסים מקורות ותרגומים בעניני קבלה' בהוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ח. 'ספר זה היה כולו מסודר לדפוס אבל הסדר נהרס בהתפוצצות בבית הדפוס ברח' הסולל בירושלים ולא שוחזר עוד פעם ורק המעטפה והתוכן נשאר'. דברים אלה כתובים בפתק בכתב ידו של גרשם שלום. הפתק צמוד לעטיפת הספר והוא מובא בקטלוג 'תערוכת זכרון, גרשם שלום', בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשמ"ח, עמ' נא. בצילום עמוד תוכן העניינים נראה כתוב הסעיף הרביעי: 'ליקוטים מדברי יעקב פראנק מתורגמים מפולנית ע"י חיים וירשובסקי'. פניה שלום תרגמה גם היא לעברית פרקים רביעי עד אחד עשר מכרך ב של קרויזאהאר (עד עמ' 134), אם כי בשער המחברת כתבה: 'אלכסנדר קרויזאהאר פרנק והפרנקיסטים הפולנים כרך שני פרק רביעי תרגמה מפולנית פניה שלום'. במחברת התרגום 98 עמודים ומספרה בארכיון גרשם שלום 162ג (להלן: תרגום פניה שלום). בציטוטים מכרך ב מובאים תחילה מספרי העמודים של קרויזאהאר שציינה פניה שלום בשולי הדפים של תרגומה, ואחר כך מספרי העמודים במחברת התרגום.

7 ראו: שמרוק (לעיל הערה 2), המאמר בעברית; הנ"ל, שם, המאמר בפולנית, עמ' 118.

'ספר דברי האדון' תורגם כמעט במלואו לעברית בידי פניה שלום משני כתבי היד המצויים בספרייה היאגלונית בקרקוב.⁸ כל המצוי בכתב היד הוקלד בשלמותו על פי סדר הסעיפים במסגרת סמינר מ.א. על יעקב פראנק והתנועה הפראנקיסטית שלמדתי באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשנ"ז.⁹ עתה, לראשונה, עומדת לרשות הקוראים גרסה עברית מקיפה של חיבור זה, המוגדרת לפי שעה כמהדורת ביניים, והיא עומדת לרשות המעיינים באוסף גרשם שלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (מספרו 5506.3), וניתן להשוותה לנוסח הפולני הנדפס. חיבור זה מעיד במישרין על עולמו של פראנק מזווית ראייתו, ומאפשר להרחיב את הדיון בתופעה הפראנקיסטית ובנסיבות הייחודיות של חיי יוצרה.

כל אחד מהחיבורים והתרגומים הנזכרים לוקה בחסרונות מסוימים בגלל נסיבות הכתיבה והמסירה: קיטוע וחלקיות, התערבויות עריכה, השמטות ותוספות, וכמו כן שיבושי לשון ושיקולי סגנון, הנובעים מריבוי הלשונות של מסירתו המשפיעים באופן בלתי נמנע על המהדורות השונות. אילו היה בידינו הנוסח העברי המקורי של 'דברי האדון' מן המאה השמונה עשרה היינו נשכרים בוודאי מבחינת הדיוק ההיסטורי-פילולוגי. אולם, כאמור, לפי שעה נוסח זה עדיין לא נמצא ועומדים לרשותנו רק מהדורות ותרגומים של כתבי היד הפולניים.

אוטומית וגרפיה ולימינליות

הטקסט האוטוביוגרפי של 'דברי האדון' חף מהחסרונות הרווחים בו'אנר זה: אין הוא שחזור רטרופסקטיבי המשפר את המציאות ומתאימה לנורמה רווחת כזאת או אחרת, אין בו הטיה מודעת כלפי דיוקן ביוגרפי מסוים, ואין הוא ערוך בזיקה לדגם ספרותי קודם. גם אין בו ניסיון להקציע את קורותיו של מושא הביוגרפיה, בצורה המחייבת השמטה או תוספת לשם העמדת דיוקן מלוטש שלו או כדי להצניע צדדים בחייו. להפך: דומה שאין ל'דברי האדון'

8 בעת ביקור בקרקוב בשנת 1959 איתרו גרשם ופניה שלום בספרייה היאגלונית שני כתבי יד של 'ספר דברי האדון' וקיבלו צילום שלהם, ובשנות השישים החלה פניה שלום לתרגם לעברית. שלוש מחברות התרגום, שנחשבו לאבודות במשך שנים רבות, נמצאו בביתה לאחר מותה ב־22 בפברואר 1999, והובאו בשנת 2000 למחלקה לכתבי היד וצורפו לארכיון גרשם שלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (מספרן 162א). בשער המחברת הראשונה כתוב: 'אוסף דברי האדון שנאמרו בברין כרך III II I תורגם משני כתבי יד מקראקא על ידי פניה שלום'.

9 עד לשנת הלימודים 1997–1998 היה הנוסח העברי של 'דברי האדון' בתרגום פניה שלום בדפים מצולמים שהיו ברשותו של פרופ' יהודה ליבס, שבנדיבותו העמידו לרשותי; על כך נתונה לו תודתי. כתב היד המצולם מנה מאות רבות של עמודים פזורים ומשתתפי הסמינר לקחו חלק במשימה המורכבת של סידור רציף שלו, צילומו, כריכתו והקלדתו. תודתי נתונה לכולם, ובעיקר לעירית הייטנר שהקלידה את החיבור, וללאה מוריס, משה פוגל, יהודה ביטי ורעיה הרן, שתרמו את חלקם להחזרת חיבור פראנקיסטי לא נודע למחזור החיים של היצירה התרבותית העברית.

תקדים בהיסטוריה היהודית מבחינת ההתבוננות העצמית, ישירות הביטוי, גילוי הלב הבוטה והחשיפה חסרת הרתע של גיבור הסיפור ושל עולמו הפנימי על רקע הרבדים הנסתרים והנגלים של החברה שהוא חי בה במאה השמונה עשרה.

החיבור נכתב ברובו כמונולוג שפראנק נושא באוזני בני חבורתו, והוא כולל זיכרונות הנסבים על ילדותו ונעוריו בקהילה היהודית ועל בגרותו מחוץ לה. בגלל נסיבות מסירת הדברים, הרקע החברתי של הדובר וזהות נמעניו, 'דברי האדון' הוא תיעוד מאלף של תרבות עממית ואוצר בלום של פולקלור בין-תרבותי. בדבריו שזורים סיפורי עם, אגדות, חרוזים, פתגמים, עיבוד עממי של מסורות שונות שפגש בנדודיו, לצד מסורות קבליות, חלומות ומיתוסים מתרבויות שונות, ללא הבדלי מעלה וללא הבחנה, שכן כולם קשורים אליו ומוסבים עליו ועל מאזיניו בעולם הנגלה ובעולם הנסתר. חלק ניכר מדבריו כוללים תוכחות לבני חבורתו על מעשיהם וכישלונותיהם בעבר ובהווה, הנובעים מאי-ציות לפקודותיו ולהנחיותיו, ואף הבטחות המתייחסות לעתיד, התלויות בהליכה בדרכו ובנאמנות לחזונו. נימת התוכחה ולשון ההבטחה מתייחסות לעולמות נסתרים המתרחקים מהישג ידיהם של בני החבורה בשל כישלון מעשיהם בעולם הנגלה.

'דברי האדון' אמנם נכתב בחוגי 'מאמינים' מומרים, מחוץ לגבולותיה של הקהילה המסורתית, אך הוא משקף עמדה מורכבת לעולם היהודי: הגדרת העולם החדש שהוא בא לתאר נעשית בזיקה לעולם הישן שמתנכרים לו וניזונים ממנו בעת ובעונה אחת. ניכר בעליל שהחוויה הדתית השואפת להשתחרר מכבלי החברה היהודית והתרבות המסורתית אינה מסוגלת להתבטא אלא בלשון ובסמלים האופייניים לתרבות שבתוכה הופיעה. לשון הסמלים והדימויים הופכת פעמים רבות את היוצרות ומשנה משמעויות וערכים, אך מקורה הן על דרך ההיפוך הן על דרך האימוץ הוא בעולם היהודי, גם בשעה שהדוברים נמצאים מחוץ לגבולותיו. חציית הגבולות הדתית-תרבותית מאפשרת זווית ראייה בלתי מצויה של אדם העומד על הסף בין שני עולמות ופטור ממערכת נורמטיבית מחייבת.

החיבור מתאר את עולמה של דמות לימינלית שהיא מחוץ לסדר החברתי ואינה כפופה לעול הנורמות המכוננות את גבולות החברה היהודית, אולם היא מגדירה עצמה ביחס אליה באמביוולנטיות של משיכה ודחייה, קרבה וריחוק, הזדהות וניכור, המתוארים בפירוט באוזני שומעיה. 'לימינליות' הוא מושג תרבותי-חברתי שנטבע במחקר האנתרופולוגי, והוא מתאר מצבי מעבר המפקיעים אדם מהקטגוריות החברתיות הרגילות שהוא חי בהן. הלימינליות, המכונה לעתים ספיות, מלשון עמידה על הסף או קיום בשטח הפקר, מגלמת ניתוק מהחברה, נחיתות, הפקעה מהסדר החברתי ומהמסגרות המקובלות ויצירת מצבי ביניים של קיום גבולי בשולי החברה. המושג מתייחס להבחנה בין anti-structure ל-structure ולמעבר בין תבניות המחשבה וההתנהגות שחברה נתונה מיוסדת עליהן ובין ערכים ומנהגים שנויים במחלוקת, המבטאים את הפקעתן של תבניות נורמטיביות אלה. עוד מתייחס המושג להגדרה של אירועים ודמויות, סמלים ומושגים, החורגים מהסדר